

i geograficznego". Oba wydawnictwa ukazały się bowiem bez aprobaty Komisji Edukacji Narodowej, mimo, że w okresie działalności Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Z powyższych względów nie można ich przypisywać Towarzystwu. Por. Kopczyński Onufry: Układ gramatyki dla szkół narodowych z dzieła już skończonego wyciągniony. 1785, 8-o, s. 184; Dykcjonariusz historyczny i geograficzny dla zrozumienia autorów tak łacińskich, jako też z łacińskiego na polski tłumaczonych, osobliwie zaś klasycznych i słownych naszego wieku poetów służący/.../ na polski język przełożony. 1784, 8-o, k. 2, s. 237.

58. Z autopsji oraz na podstawie Bibliografii polskiej K. Estreichera. Podział klasyfikacyjny na rodzaje wydawnictw przyjęto według Cz. Majorka, op. cit., s. 66 - 153.

WIECZYŚLAWA ADRIANEK

REFORMA BIBLIOTECZNA KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ

Do największych, najbardziej znaczących osiągnięć polskiego Oświecenia niewątpliwie należy ustanowienie Komisji Edukacji Narodowej. Dokonano dzieła, które jak wtedy tak i dziś - po dwu wiekach - budzi uznanie dla gwałtownego, bezprecedensowego zwrotu w kierunku nowoczesności, patriotyzmu i co trzeba - podkreślić - dla jego dalekowzrocznych, perspektywicznych intencji. Zapracowały one w krytycznych chwilach narodu polskiego.

Przejawem tego uznania jest rosnące z roku na rok piśmiennictwo poświęcone problematyce Komisji Edukacji Narodowej. Wydano wiele monografii, rozpraw, artykułów, pojawiły się wydawnictwa

źródłowe, reedycje prac, książki popularnonaukowe. I nic nie wskazuje na to, że temat został definitywnie wyczerpany i przestanie pobudzać do twórczej inspiracji uczonych z różnych kręgów i ośrodków naukowych. Zwłaszcza plan piśmienniczy bardzo uroczyste obchodzonej przed czterema laty dwusetnej rocznicy powstania KEN jest wprost imponujący.

Brak jest jednak w dotychczasowej historiografii KEN gruntownych, wyczerpujących i udokumentowanych opracowań dotyczących przeprowadzonej przez nią reformy bibliotecznej. Ta strona działalności KEN jest prawie nie znana, zwłaszcza w zakresie bibliotek szkół średnich i elementarnych. Przed historykami bibliotek stoi więc pilne zadanie opracowania sieci tego typu placówek z uwzględnieniem wszelkich zmian zachodzących w jej obrębie, określenie potencjału książkowego w chwili przejmowania ich przez nową magistraturę edukacyjną, źródeł wzrostu, zdefiniowania ich roli, stopnia wykorzystania księgozbiorów szkolnych i powiązania z programem nauczania, wreszcie ustalenia choćby w przybliżeniu wielkości bibliotek szkolnych w momencie likwidacji KEN.

Niestety, w chwili obecnej dysponujemy w tym zakresie jedynie ogólnikowymi wzmiankami. Niedopatrzenie to budzi uzasadnione obawy i wątpliwości, czy bez dobrej znajomości zagadnień bibliotecznych, rozpoznania zawartości księgozbiorów szkolnych, ich miejsca w całokształcie zreformowanego systemu szkolnego, trafnie odczytane zostały idee Komisji Edukacji Narodowej, rzetelnie ocenione są jej osiągnięcia.

We wstępie do zbiorowej pracy pt. "Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi" Barbara Bienkowska pisze: "...nie można w pełni odtworzyć historii szkolnictwa i nauczania w Polsce

bez przebadania księgozbiorów szkolnych. O treściach nauczania bowiem, nie mniej niż urzędowe programy, mówią zachowane w bibliotekach szkolnych podręczniki opatrzone uwagami nauczycieli i uczniów, komentowane przez nich na marginesach lektury uzupełniające, wreszcie skrypty wykładów, notatki czy prace dyplomowe¹.

Jeśli nie brać pod uwagę drobnych wzmianek o charakterze okazjonalnym, polska literatura księgoznawcza dysponuje zaledwie paroma obszerniejszymi opracowaniami na ten temat. Pierwsze wiadomości zawdzięczamy wybitnemu polskiemu historykowi, Joachimowi Lelewelowi. Przedstawiając, w swym dziele "Bibliograficznych ksiąg dwoje"² ogólny zarys rozwoju bibliotek w Polsce nie pominął działalności KEN na polu bibliotekarskim. Sporo cennych danych wynieść też można z lektury czterotomowej publikacji Józefa Łukaszewicza pt. "Historia Szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794"³. Poza wymienionymi autorami, nikt więcej w XIX w. nie interesował się tym tematem. Dopiero w okresie międzywojennym znany historyk oświaty i wychowania Stefan Truchim w swych "Szkicach z dziejów szkolnictwa i oświaty w Polsce" zamieścił artykuł "Biblioteki szkolne a Komisja Edukacji Narodowej"⁴, oparty prawie wyłącznie na materiałach źródłowych, zebranych przez Józefa Lewickiego⁵ i Teodora Wierzbowskiego⁶. Dla historyka bibliotek niezwykle wartości ma opublikowany przez Truchima w tym samym wydawnictwie inwentarz⁷ szkoły pijarskiej w Rydzynie, pochodzący z okresu działalności KEN.

Największe zasługi badawcze nad reformą biblioteczną KEN na zmarły przed paroma laty wybitny bibliotekoznawca, Marian Redyński. W latach 1934 - 35 wydał on cztery cenne rozprawy⁸,

poświęcone działalności bibliotekarskiej KEN. Na szczególną uwagę zasługuje praca zatytułowana "U kolebki polskiej polityki bibliotecznej /1774-1794/". Analizuje w niej Łodyński wszystkie poczynania Komisji w stosunku do bibliotek. Przedmiotem tej interesującej rozprawy są więc sprawy lokalowe, zabiegi zmierzające do powiększenia i uporządkowania zbiorów bibliotecznych, obsada personalna ówczesnych bibliotek. Rozważania te uzupełnił autor gruntownym studium stanu bibliotek w Europie. Pragnął w ten sposób wydatnie oryginalność i nowoczesność koncepcji bibliotecznych KEN, zapoczątkowujących państwową politykę biblioteczną. Dużą wartość posiada też zamieszczony w pracy, jak dotąd jedyny, wykaz bibliotek szkół średnich, wzmiankowanych w źródłach lub literaturze.

Do wspomnianej problematyki powrócił Łodyński w swych publikacjach powojennych. Najważniejszą z nich jest praca zatytułowana "Wpływ wytycznych Komisji Edukacji Narodowej na państwową politykę biblioteczną Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego"². Dowiódł, że myśli przewodnie Komisji Edukacji Narodowej dotyczące całego szkolnictwa, jak i wytyczne w sprawie bibliotek przetrwały lata porozbiorowe w postaci prawie nie zmienionej. W czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego realizowane były w praktyce bibliotecznej w całości, bądź też stały się podstawą nowych przepisów, nawiązujących jednak do tradycji KEN.

Dorobek naukowy tego wybitnego bibliotekoznawcy przypomniła niedawno czytelnikom Maria Manteufflowa w artykule pt. "Marian Łodyński jako historyk polityki bibliotecznej w dobie KEN". Pisała w nim: "Analityczne studia Łodyńskiego - oparte na szerokiej podstawie źródłowej, na materiałach często już zatraconych - powinny stać się punktem wyjścia dla dalszych badań nad postawio-

nym przez niego zagadnieniem państwowej polityki bibliotecznej w dobie Komisji Edukacji Narodowej".¹⁰

Miejmy więc nadzieję, że apel jej znajdzie życzliwe przyjęcie wśród bibliotekarzy, którzy podejmą trud naukowego opracowania tego tak ważnego w dziejach polskiego bibliotekarstwa okresu.

Oświeceniowi reformatorzy edukacji w Polsce głęboko przeświadczeni, że "cokolwiek się dotąd mówiło o naukach, wszystkiego tego składam są księgi"¹¹ dużo uwagi poświęcili reformie bibliotecznej. Wiele wzmianek na ten temat znaleźć można w wydawanych z dużym rozmachem zarządzeniach, ustawach, instrukcjach, w raportach generalnych wizytatorów. Ale i działalnością praktyczną ugruntowali uprzywilejowane miejsce książki jako najważniejszego i niemal wyłącznego narzędzia kształcenia.

Zasięg działania KEN rozciągał się na teren całej Rzeczypospolitej i obejmował Bibliotekę Żałuskich, biblioteki obu Szkół Głównych, krakowskiej i wileńskiej oraz biblioteki szkolne /wojewódzkie, powiatowe, parafialne i pensji/. Poza sferą działalnością KEN pozostała jedynie Biblioteka Szkoły Rycerskiej oraz księgozbiory kościelne i ściśle prywatne.

Największe znaczenie posiadała biblioteka stworzona dzięki wysiłkom Józefa Andrzeja i Andrzeja Stanisława Żałuskich. Rychło stała się ośrodkiem życia naukowo-badawczego, bazą dla wielu podstawowych prac naukowych i bibliograficznych. Administrację Biblioteki Żałuskich powierzyła Komisja Edukacji Narodowej Ignacemu Potockiemu, prezesowi Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Funkcję prefekta sprawował zasłużony bibliotekarz i bibliograf, Jan Daniel Janocki, a po jego śmierci w r. 1786 eksjezuita Jerzy Koźmiński. W latach 1787-1794 pracował w Bibliotece znany polski

językoznawca i pedagog Onufry Kopczyński, który z inicjatywy KEN rozpoczął na szeroką skalę zakrojoną akcję porządkowania i opracowywania zbiorów. Po raz pierwszy w historii polskiej książki, konstytucja sejmowa z r. 1780 przyznała Bibliotece prawo do otrzymywania bezpłatnego egzemplarza druków z terenu całej Korony.

Reforma Akademii Krakowskiej, którą w latach 1777 - 1780 z ramienia KEN realizował z właściwą sobie energią i dużą znajomością rzeczy Hugo Kołłątaj objęła również mocno zaniedbaną wtedy księżnicę uniwersytecką. Na jego wniosek połączono księgozbiory wszystkich kolegiów i burs akademickich oraz senatu i wcieleno cztery biblioteki pojezuickie. Razem z największym księgozbiorem Collegium Maius miały one stanowić bibliotekę publiczną, dostępną nie tylko dla profesorów i studentów ale też dla osób spoza środowiska akademickiego.

Nie mniejszą troską i staraniem Komisja Edukacji Narodowej otoczyła księgozbiór Szkoły Głównej Litewskiej. Wymagał on gruntownych zabiegów modernizacyjnych, gdyż obejmował w znacznej mierze książki teologiczne, odziedziczone po jezuitach. Przypływ nowych i poszukiwanych książek zapewniły zakupy, dokonywane dzięki funduszom KEN oraz przyznany egzemplarz obowiązkowy.

Komisja Edukacji Narodowej zadbała o to, aby pozyskać dla obu bibliotek uniwersyteckich odpowiedni personel i dobrze go uposażyc.

Niespotykanego znaczenia w dziejach polskiego bibliotekarstwa nabrały biblioteki szkół średnich. W okresie działalności KEN było ich ok. 77. Przejmując je pod swój nadzór w r. 1774 zaleciła szczegółową inwentaryzację zbiorów. Miała ona na celu uzyskanie wiadomości na temat wielkości i charakteru odziedziczonej po czasach przeszłych spuścizny. W rezultacie tego sonda-

zu, władze oświatowe stanęły przed koniecznością szybkiego uwolnienia księgozbiorów zgodnie z prowadzoną reformą nauczania i wychowania.

Najcenniejszą substancją księgozbiorów szkolnych stanowiły książki wydane w ramach akcji wydawniczej Towarzystwa do Książek Elementarnych. Dorobek Towarzystwa w tym zakresie jest skromny, legitymuje się zaledwie 29 pozycjami. Brak do nauki oficjalnych podręczników stał się powodem korzystania przez szkoły polskie w drugiej połowie XVIII w. z różnych innych opracowań, znajdujących się w bibliotekach szkolnych. Już w "Przepisie na szkoły wojewódzkie"¹² wydanym w r. 1774 zamieszczono wykaz dzieł do których nauczyciele mogli sięgać i czerpać z nich wiedzę. Dokument ten należy uznać za cenny instrument profilowania bibliotek szkolnych. Jedynie dla prywatnych szkół, tzw. pensji przygotowano centralnie spisy literatury, w jaką właściciel szkoły musiał zaopatrzyć swą biblioteczkę. Z pewnością nie pozostały one jednak bez wpływu na kompletowanie zbiorów w publicznych szkołach średnich.

Poważnym źródłem wzrostu księgozbiorów szkolnych były dary a także książki uzyskane z wymiany dubletów. Ogromną wagę przywiązywano do wydzielania z poszczególnych księgozbiorów dubletów i druków zbędnych w celu zasilania nimi innych bibliotek. Szczególnie duże nadzieje wiązano z dubletami Biblioteki Załuskich¹³.

Brak jest wiadomości, jak faktycznie przebiegało uzupełnianie zbiorów szkolnych, ale najwidoczniej pozostawiało ono wiele do życzenia, skoro nauczyciele nie szczędzili gorzkich uwag na temat złego zaopatrzenia bibliotek szkolnych, a i Komisja Edukacyjna przyznawała: "Dotąd, prócz książek elementarnych dla nieostarczającego funduszu szkoły wojewódzkie mało co są w księgi

opatrzone"¹⁴.

Dotychczasowi badacze zagadnienia zgodnie podnoszą wielkie i trwałe osiągnięcia KEN na polu bibliotekarskim. Do najważniejszych zdobyczy należy ugruntowanie publicznego charakteru bibliotek, włączenie ich do ogólnokrajowego systemu oświatowego i poddanie ich centralnej władzy oświatowej.

Katastrofa polityczna, kolejne rozbiory, zawieszenie KEN uniemożliwiły pełną realizację programu w zakresie bibliotekarstwa "Dzieło Komisji Edukacji Narodowej - pisała Helena Więckowska - trwalsze od jej krótkiego życia, zakorzeniło się głęboko w świadomości społecznej i odegrało poważną rolę w porozbiorowych dziejach narodu, zwłaszcza w tych okresach, kiedy oświata stawała się najskuteczniejszym orężem w walce o zachowanie narodowości"¹⁵.

PRZYPIBY

1. Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Praca zbior. pod red. B. Bieńkowskiej. Warszawa 1965 s. 6.
2. J. Lelewel: Bibliograficznych ksiąg dwoje. T. 2. Wilno 1826 s. 115-141.
3. J. Łukaszewicz: Historia Szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. T. 1-4 Poznań 1848-1852.
4. S. Truchim: Biblioteki szkolne a Komisja Edukacji Narodowej. Poznań 1930 s. 31-45.
5. J. Lewicki: Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne /1773-1793/ Zebrał... Kraków 1925.
6. Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774. Wyd. T. Wierzbowski. Warszawa 1906.

7. S. Truchim: Inwentarz biblioteki szkoły średniej w XVIII w. W: Sakice z dziejów szkolnictwa i kultury. Poznań 1930 s. 49-70.
8. M. Łodyński: U kolebki polskiej polityki bibliotecznej /1774-1794/. Warszawa 1935; Z dziejów "Biblioteki Rzeczypospolitej Załuskich zwanej" w latach 1783-1794. Warszawa 1935; Zagadnienie dubletów w reformie bibliotecznej Komisji Edukacji Narodowej. Prz. bibl. 1934 z. 3 s. 149-164; Biblioteka Rzeczypospolitej im. Załuskich. Prz. bibl. z. 1 s. 20-26.
9. Tenże: Wpływ wytycznych Komisji Edukacji Narodowej na państwową politykę biblioteczną Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. W: Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie. Warszawa 1961 s. 76-105.
10. M. Manteufflowa: Marian Łodyński jako historyk polityki bibliotecznej w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Prz. bibl. 1973 z. 4 s. 437.
11. J. Lewicki: Ustawodawstwo... op. cit. s. 349.
12. Tamże, s. 24-41.
13. M. Manteufflowa: Gospodarka dubletami w Bibliotece Załuskich. Rocz. bibl. 1960 z. 1/2 s. 43-79.
14. Plan instrukcji i edukacji przepisany od Komisji dla szkół głównych i innych w krajach Rzeczypospolitej. W: J. Lewicki: Ustawodawstwo... op. cit. s. 349.